

Aida QASIMOVA

Filologiya elmləri doktoru, professor

Hürufilərə qarşı iki inkvizisiya məhkəməsi

Hürufilik təlimi müsəlman dünyasının Şərq öyələtlərində yaranıb yayılsa da, Teymurilərin təqibi hürufilərin Anadoluya, oradan da Şama və Misirə yol açmasına səbəb oldu. Nəticədə Şamda, Misirdə fəaliyyət göstərən hürufilər ərəb tarixçilərinin və ədəblərinin nəzərini cəlb etdi. Bu hal Azərbaycanın fikir tarixində mühüm yeri olan hürufilik təlimini, xüsusilə Nəsiminin həyat və fəaliyyətini öyrənmək üçün ərəb mənbələrinin nə qədər mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini təsdiqləyir. Həmin dövrdə Hələb məmluk bəylərinin nəzarəti altında olduğundan, hürufi hərəkatının yalnız Suriya deyil, həm də Misirlə sıx bağlı olduğunu görürük. Məmluklar dövründə qələmə alınmış aşağıdakı əsərlərdə bizi maraqlandıran məlumatlara rast gəlirik. Həmin əsərləri xronoloji ardıcılıqla belə sıralaya bilərik:

- 1) Taqiəddin Əhməd ibn Əli əl-Maqrizi (vəfatı:1442), Durar əl-uqud əl-fəridə fi tərəcim əl-əyan əl-mufidə.
- 2) İbn Həcər əl-Asqalani (v.1449), İnbə əl-ğumr bi-əbnə əl-umr.
- 3) Sibt ibn əl-Əcəmi əl-Hələbi (v.1479), Kunuz əz-zəhəb fi tərix Hələb.
- 4) Şəmsəddin əs-Səxavi (v.1497), Əd-Dau əl-Ləmi li-əhli əl-qarn ət-təsi.
- 5) Şəmsəddin əs-Səxavi, əl-Qaul əl munbi an tərəcəməti ibn əl-Arabi.
- 6) Məhəmməd ibn İyas əl-Əcəmi (v.1524), Bədəi əz-zuhur fi vaqai əl-duhur.
- 7) Abd əl-Vahhab əş-Şərani (v.1565), Əl-yavaqit va l-cavahir fi bəyən aqaid əl-əkabir.
- 8) Katib Çələbi (v.1609), Kəşf əz-zunun.
- 9) İbn əl-İmad Şihab əd-Din Abd əl-Hayy əd-Dimaşqi əl-Hənbəli (v.1678), Şəzərət əz-zəhəb fi əxbər mən zəhəb.
- 10) Kamil ibn Huseyn əl-Hələbi əl-Ğazzi (v.1351/1932), Kitab nəhr əz-zəhəb fi tərix Hələb.

Bu yazıda məmluklar dövründə baş vermiş iki inkvizisiya məhkəməsindən bəhs ediləcəkdir. Birinci məhkəmə Nəsimiyə qarşı Hələbdə 1418-ci ildə çağırılıb. İkinci isə 1435-ci ildə Nəsiminin davamçılarından birinə qarşı Qahirədə həyata keçirilib. Hər iki məhkəmə prosesi orta əsr ərəb tarixçiləri tərəfindən qələmə alınıb. Nəsimiyə qarşı məhkəmə prosesi Sibt ibn əl-Əcəminin "Kunuz əz-zəhəb fi

tarix Hələb" ("Hələb tarixinə dair qızıl xəzinələri") əsərində geniş əks olunub. Sibt ibn əl-Əcəminin mətni ilk dəfə Ziya Bünyadov tərəfindən aşkar edilib. Ziya Bünyadov mətnin özü ilə deyil, onun Muhəmməd ət-Təbbaxın "İləm ən-nubələ bi tarix Hələb əş-Şəhbə" ("Bəyaz Hələb tarixinin alimənb insanları barədə") əsərindəki variantı ilə tanış olub. Ziya müəllimin xidmətinə qiymətləndirməklə bərabər, aşağıda görəcəyimiz kimi, onun bözi qonaqları ilə razılaşırmıq.

İkinci məhkəmə prosesi birincidən 18 il sonra düzənlənib. Bu proses ibn Həcər əl-Əşqalaninin "İnbə əl-ğumr fi əbna əl-umr" ("Müasirəmiz olan insanlar barədə topluma məlumat verilməsi") əsərində əks olunub.

Haqqında bəhs edəcəyimiz inkvizisiya məhkəmələrini əks etdirən Sibt ibn əl-Əcəmi və ibn Həcər əl-Əşqalanə Nəsimiyə tarixi baxımdan ən yaxın müəlliflər olduqlarından verdikləri məlumat şübhə doğurmur. Burada yalnız onların hər ikisinin Məmlük sultanlarının rəsmi ideologiyası olan ortodoks sünni məzhəbinə təmsil etməsinə nəzərə almaq lazımdır. Möhz bu səbəbdən, onların sufiyə və hürufiyələrə qarşı işlətdiyi "kafir", "zindik", "mülhid" kimi ifadələr bəşadüşüldür.

Bu yazıda yer alan bir sıra məlumatlar – Nəsiminin davamçılarından birinin Qahirədəki məhkəməsi, şairin həbsində və edamında əli olan Yəşbakin öldürülməsi və üz dərisinin soyulması, Nəsiminin edamı ilə bağlı əl-Baqainin məlumatı, Fəzlullah və hürufiyyənin mahiyyəti ilə bağlı ərəb mənbələrində yer alan bözi məlumatlar, ayrıca olaraq, həmin dövrlərdə digər dəri soyulması halları, dərinin hürufilikdəki metafizik mahiyyətinin əzablı edam növü ilə əlaqələndirilməsi mənim tərəfimdən ilk dəfə olaraq Azərbaycanın elmi gündəminə gətirilir.

Məmluklar kim idi?

Əsas mövzuya keçməzdən öncə məmluklar barədə qısa məlumat verək:

"Ərəb ədəbiyyatı" (Bakı, 2019) kitabımda göstərdiyim kimi, məmlukların böyük qismi vaxtilə əsir alınmış və ya valideynləri tərəfindən maddi və s. səbəblərdən kölə kimi satılmış qıpqca uşaqları idilər. Onlar müəyyən təlim və təhsildən sonra orduya qəbul edilirdi, bəziləri saraylarda mühüm vəzifələr tuturdu. Kölə oğlanların təhsil adətən iki mərhələdən keçirdi. Birinci mərhələdə onlar ərəb dilini və İslam dini ilə bağlı əmləmləri öyrənir, ikinci mərhələdə sırf döyüş təcürbasına yiyələnirdilər. Məmlük bəyləri öz aralarında adətən türk dilində danışırdılar; onların ərəbcəsi çox da güclü deyildi. Amma Misir və Şamda elm və ədəbiyyat dili ərəb dili idi. Ərəbcədə güclü olmasalar da, məmlük bəyləri İslama yiyələnəkdə ısrarlı idilər.

XIII əsrdən İslam dünyasının ictimai-siyasi həyatında türklərin hegemonluğu nəzərə çarpır. Türklər ərəb xilafətində hələ xəlifə Mutasim Billahın dövründən (833-842) mühüm rol oynayırdılar. Daim say və qüdrətə artan türklər Misirdə əvvəl Tulunilər, sonra isə İxşidilər dövlətlərinin əsasını qoyurlar. Nəbil Xalidın qeyd etdiyi kimi, İxşidi dövlətinin banisi Məhəmməd ibn Tuğcan qoşununda 480 min məmlük var idi. Eləcə də Fatimilər dövlətində türk məmluklar böyük güc və nüfuz sahibi idilər (*Əbu Əli Nəbil Xalid, əl-Ədəb əl-arabi beynə l-asreyin əl-məmluki və l-ısmani*).

Misirə və Suriyada ağalığa edən əyyubilərin də inzibati və ordu sistemində əsas yeri türklər tuturdu. XIII əsrdə Misirdə türk əsilli məmlük bəyləri hakimiyyətə gəlir və uzun müddət hakimiyyətdə qalır (1250-1517). Əyyubi hökmdarı Salih Nəcm əd-Din Əyyubinin xanımı Şəcərə əd-Dürr Misirdə Məmluklar dövlətinin yaranmasında böyük rol oynayır. Hətta bözi tarixçilər onu ilk məmlük hökmdarı sayırlar. Belə ki, Salih Nəcm əd-Din Əyyubi vəfat edərkən, orda və cəmiyyətdə kaos yaranacağından ehtiyatlanan Şəcərə əd-Dürr bir müddət ərinin ölümünü gizli saxlayır, o vaxt hərbi yürüşdə olan oğlu Turanşahın qayıtmasını gözləyir. Amma onun hakimiyyəti bir ay belə çəkmir; Turanşahın sərədarı xanımı və qəbalığını boyunəyməyən məmlük bəyləri onu qətlə yetirirlər (1251). Beləliklə, Şəcərə əd-Dürr Misirdə məmlük bəylərinin ağalığını təmsil edən hökmdar olur. O, 80 gün Misiri idarə edir. Amma qatıl olduğu üçün Abbasi xəlifəsi Şəcərə əd-Dürrün legitimliyini tanımaq istəmir. Şəcərə əd-Dürr məmlük bəyi İzz əd-Din Aybəkə ərə gedir. Aybək dövləti əyyubilər sülaləsi adından başqa Əyyubi şahzadəsinin qoyduğu kimi idarə edir. Amma zaman-zaman Əyyubilərin tarix səhnəsindən silinməsi nəticəsində Misirdə məmlük bəyləri hakimiyyətə gəlir. Sonrakı hadisələr saray içtiraqları çərçivəsində davam edir; Aybək başqa bir qadına qışqanan Şəcərə əd-Dürr onu kənzilərinin köməyi ilə öldürür. Aybəkin anası isə Şəcərə əd-Dürrü öldürür və beləliklə, Əyyubilər tarix səhnəsindən çıxıb yerlərini məmlük bəylərinə təhvil verir.

Misirə məmlukların hakimiyyəti müsəlman dünyasında elm və mədəniyyət mərkəzinə Bağdaddan Qahirəyə keçməsi ilə xarakterik idi. Belə ki, məmlük bəyləri moqol-tatar istilasına sinə gərməklə öz ölkələrində nisbi sabitliyi, elm və mədəniyyətin çiçəklənməsini təmin edə bildişdilər. Məmlük hökmdarı Məlik Müzzəffər Seyf əd-Dinin moqol-tatar ordusunu məğlub etməsi ədəbiyyatda böyük əks-səda doğurur. Bu, "türkü yalnız türk məğlub edər" fikrini yaradır.

Mələmürd ki, tarix səhnəsində qələbə və siyasi sabitlik adətən elm və mədəniyyətin çiçəklənməsi ilə müşayiət edilir. Misirdə və Şamda məmlük ağalığı da mədəniyyətin inkişafı ilə xarakterikdir. Burada tarix, coğrafiya, təbiət elmləri, eləcə də ədəbiyyat və poeziya inkişaf edir, bir sıra görkəmli alim, ədib və şairlər yetişir. Bağdadın ədəbiyyat sahəsində ulduzunun sönməkdə olduğu bir vaxtda möhz Misir estafeti ələ alıb söz sənətinə yasaqdır.

Mühüm bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, məmlük ağalığı özü iki mərhələyə ayrılır. Birinci mərhələ türk əsilli məmlukların, ikinci mərhələ isə çərək əsilli məmlukların adı ilə bağlıdır. "Bəhri məmluklar" adlanan türk əsilli məmlukların ağalığı 1250-1382-ci illəri, çərək əsilli məmlukların ağalığı isə 1382-ci ildən sonrakı dövrü əhatə edir. Çərək əsilli məmlukların tarixdə "Birci" məmlukları kimi tanınır. 1517-ci ildə Osmanlı dövləti məmlük ağalığına son qoyur.

Nəsiminin həyatı çərək məmlukların ağalığı dövrünə təsadüf edir. O dövrlə bağlı müraciət etdiyimiz ərəb mənbələrinin hamısı məmlük mənbəsi sayılır.

Birinci inkvizisiya məhkəməsi – Nəsimi müttəhim kimi

Bu məhkəmə prosesi xronoloji baxımdan Nəsimiyə yaxın mənbələrdən sayılan Sibt ibn əl-Əcəminin "Kunuz əz-zəhəb fi tərix Hələb" əsərində əks olunub. Əsərdə Nəsiminin edamına ayrıca fəsil həsr edilib. Məhz bu baxımdan Sibt ibn əl-Əcəminin əsəri böyük əhəmiyyətə malikdir. Nəsimiyə həsr olunan məqalənin adı "Maqlat Əli ən-Nəsimi"dir. Əsərin istifadə edilməmiş nəşrinin qeyd hissəsində göstərilir ki, əlyazmada "Matlab qatl ən-Nəsimi" adlı haşiyə yazısı olub.

Qeyd edək ki, bu məqalənin tərcüməsi bir sıra çətinliklər doğurur. Belə ki, müəllif bəzi hallarda müəyyən fikirlərin kimo mənsub olduğunu aydın bildirmir. Bu, o dövr oxucusunun təqdim edilən məlumata yaxından bələd olmasından doğur. Təəssüf ki, ərəb mənbələrində bu hala tez-tez rast gəlinir. Məlum hadisələri nəql edən müəlliflər əsrlər keçəndən sonra mətnlərində anlaşılmazlıq yarana biləcəyinin fərqlinə varmır, bəzi xəbərləri yetərincə açıqlamırlar. Mətnə bəzi əlyazma xətalari olması da qeyd edilir. Bütün bu səbəblərdən mənim tərcüməmlə Ziya Bünyadovun tərcüməsi arasında bəzi fərqlər görünür.

Əli Nəsiminin qətl

"Yəşbək (Hələb hakimi Yəşbək əl-Yusifinin) dövründə zindiq Əli Nəsimi qətlə yetirildi. Yəşbək Dər əl-Ədidlə (Ədliyyə evində) məhkəmə çağırırdı. Buraya Şeyx Muzəyyəl (baş səfii qazisi ibn Xatib ən-Nasiri), baş hənəfi qazisi Şəms əd-Din ibn Əmin əd-Dövlə (Şeyx İzzəddinin köməkçisi), baş maliki qazisi Fəth əd-Din, baş hənəbli qazisi Şihab əd-Din ibn Hilal və onun dəvət olunmuş qardaşı ibn əl-Hazıq toplaşmışdı. O (Yəşbək və yaxud hənəbli qazisi ibn Hilal) dedi: "Yə Rəbbim, yolunuzdan dönməkdən və fitnə-fəsada uymaqdan sənə si-

ğınırıq (Nəsimi) bəzi ağılsızları yoldan çıxarıb. Onlar kafirlikdə, ilhəd və zindiqlikdə Nəsiminin ardınca gedirlər".

Nəsiminin əleyhinə hənəfi məzhəbindən olan ibn Şanaqşi (yəni Dulus-çuoğlu) və şəhər üləması çıxış etdi. Naib (Hələb hakimi Yəşbək) dedi: "Dediyyəni sübut et, etməsən, səni öldürdürəcəm". Naib bu cür iddiaları çox eşitmişdi. Nəsimi isə ağzını daim kəliməyi-şəhadətə açırdı ("Lə iləhə illə Allah Muhəmmədün Rasulu Allah" deyirdi). O (Nəsimi), məhkəmədə özü barəsində deyilənləri rədd etdi. Məclisdə olan hənəbli baş qazisi Şeyx Şihabəddin ibn Hilal (əl-Hənəbli) maliki qazisindən daha yuxarıda oturmuşdu. Bu da maliki qazisinin xoşuna gəlmədi (çünki nüfuzca maliki qaziləri daha üstün sayılırdı). O (hənəbli qazisi ibn Hilal), həmin məclisdə Nəsiminin zindiq olması və qətl barədə fitva verdi. Ardınca ibn Hilal maliki qazisinə dedi:

- Nə üçün "Bu zindiq öldürülsün!" demirsən?

Maliki qazisi dedi:

- Sən bu fitvanı yazılı şəkildə verə bilərsənmi?

Dedi:

- Bəli, yazaram.

Fitva yazıldı və surəti Şeyx Muzəyyələ, qazilərə, oradakı üləmaya gətirildi. Onlar fitva ilə razılaşmadılar.

Maliki qazisi dedi:

- Əgər qazilər və üləma razı deyilsə, mən Nəsimiyə bir sənin sözüünə görə necə ölüm fitvası verə bilərəm?

(Hələb əmiri) Yəşbək dedi:

- Mən Nəsimini öldürdüyü bilərəm, çünki Sultan tapşırıb ki, hər iş barədə ona xəbər verim. Gözləyək, görək Sultan nə deyəcək.

Növbəti məclis Hələb əmirinin göstərişi ilə Ədliyyə evində toplaşdı. Bu müddətdə Nəsimi həbsdə qaldı və məhkəmənin nəticəsi barədə əl-Muəyyədə xəbər verildi. Bundan sonra əmir Yəşbək Nəsimini zirzəmidən çıxartdı qala həbsxanasına apardı. Sonra Sultanın əmri gəldi. Əmrdə Nəsiminin dörisinin soyulması və yeddi gün əsədinin şəhərdə car çəkilib nümayiş etdirilməsi, sonra bədəninin parça-parça edilib hissələrinin Əli bəy Dulqadıro, onun qardaşı Nasir əd-Dinə və Osman Qarayöklükə göndərilməsi tapşırılırdı. Çünki Nəsimi həmin adamların əqidəsini korlamışdı.

Bu adam kafir və mühlid idi. Onun dediklərindən Allaha sığınırıq. Amma gözəl seirləri var idi" (Sibt ibn əl-Acəmi əl-Hələbi (v. 1479), Kunuz əz-zəhəb fi tərix Hələb, təhqiq Şauqi Şas və Fəlix əl-Bəkkur, cild 2, Hələb: Dar əl-Qələm əl-Arabi, 1997, s. 125-126).

Bu parça həqiqətən Nəsiminin həyatını, həm də orta əsrlərdə Məmlük məhkəmə sistemini öyrənmək üçün dəyərli mənbədir. İlk növbədə burada şairin adının Əli olmasına diqqət cəlb etmək istərdim. Nəsiminin şüariyyə, xüsusilə imamiliyyə bağlılığı, özünü seyd sayılması bu adı məqbul edir. Nəsiminin başqa bir adı kimi Əmin bəzi türk mənbələrində qeyd edildiyinə münasibət bildirən Kürk-çüçü deyir ki, imami və isna əşəriyyə şüə dairələrini təmsil edən gairin Əmin adlanması mühitə uyğun gəlmədiyindən zaman-zaman unudulmuş, onun məx-

ləsi adını üstələmişdir. Ola bilsin, sünni məzhəbinin üstünlük təşkil etdiyi doğma Şamaxıda şair Ömər adlanmış, amma həyatının sonrakı dövrlərində şiə dairələrinə yaxınlığı səbəbindən bu ad onun təxəllüsü tərəfindən üstələnməmişdir. Şairin əslivlərinə yaxınlığı səbəbindən özünü Əli kimi təqdim etməsi və Hələbdə bu cür adlanması da ağılabatdır. Məlumdur ki, Hələb tarixən şiə şəhəri kimi tanınmış, burada X əsrdə Seyf ad-Dövlənin şiə Həmdani sülaləsinin ağalığı bərqərar olmuşdur. Bu baxımdan Nəsiminin də məzhəb bu şəhəri yaşayış üçün seçməsi təbii görünür.

Nəsiminin mühakimə edildiyi bina

Nəsiminin məhkəməsi aparılan Ədliyyə evi barədə kiçik bir məlumat yerinə düşər:

"Dər əl-Ədl (Ədliyyə evi) adlanan binalar yarananaq Misir və Suriyada məhkəmə prosesləri məscid və mədrəsələrdə aparılırdı" (*Jonathat P. Berkey, Mamluk Religious Policy*). Ədliyyə evlərinin əsas hələ məmluklardan əvvəl hakimiyyətdə olan Əyyubilər dövründə qoyulmuşdu. Hələbdə Nəsiminin mühakimə edildiyi Ədliyyə evi Əyyubi hakimi Salahəddinin (v.1193) oğlu Zahir Gazi (1186-1216) tərəfindən inşa edilmişdi. Bu, Məmluklar dövrünün beş əsas ədliyyə evindən biri idi. Ədliyyə evi Hələb hakiminin iqamətgahı olan qalanın yaxınlığında üzü şəhərə tərəf inşa edilmişdi. Hələb hakimi öz inzibati komandası ilə qalada yaşayırdı. Hələb əhalisi isə qaladan kənar, Qərbi tərəf olan ərazidə məskunlaşmışdı. Qala yaxınlığında tikilmiş Ədliyyə evi bir növ hakim dairələrin şəhər əhalisi ilə ünsiyyətdə olduğu yer idi. Ədliyyə evində Hələb hakimi şəhərin ağası statusunu həyata keçirirdi (*Nasser Rabbat, The Ideological Significance of the Dar al-Adl*).

Məmluklar dövründə qazi əl-qızat təsisatı

Yuxarıdakı məhkəmə sahəsi Məmluklar dövrünün şəriət məhkəmələrinin təsvir etmək baxımından maraqlıdır. Belə ki, Məmluklar dövründə dörd sünni məzhəbinin hər birinin özünü baş qazisi (qazi əl-qızat) var idi. Amma nüfuz baxımından şafii və hənəfi qaziləri daha üstün sayılırdı. Bu səbəbdən yuxarıdakı parçada birinci şafii qazisi Şeyx Müzəyyəl kimi tanınan ibn Xətib ən-Nasirinin adı çəkilir. Şafii qazisindən sonra hənəfi, maliki və hənbəli qaziləri gəlir. Mühüm şəriət hökmləri bu qazilərin məclisində qəbul edilir. Amma gündüzdə kimi, son söz sultanın yerlərdəki nümayəndəsinə, edam məsələlərində isə sultanın özünə məxsus idi. Nəsiminin itihamı məsələsində cəmiyyətdə daha böyük nüfuz sahibi olan şafii və hənəfi qaziləri sanki şairi öldürməkdə çox da maraqlı görünmür. Daha az nüfuzu olan hənbəli qazisi isə ciddi-cəhd göstərir və bu işə maliki qazisini təhrik edir.

Yaşbək in belə bir məhkəmə çağırması Nəsiminin Hələbdəki nüfuzundan, ətrafına adamlar toplanmasından irəli gəlirdi. Əl-Aşqalanının "İnbə əl-gümri" əsərində "Nəsiminin ardınca gedənlər çəxaldı, biddəti yayıldı" – deməsinin şahidi oluruq (cild 7, s.270-271). Gördüyümüz kimi, məhkəmənin çağırılması təşəbbüsü də dünyəvi hakimdən, Yaşbəkəndən gəlir.

Əslində, məmluk hökmdarları cüzi istisnalarla dini məsələlərdə çox da həvəslə deyildilər. Onlar ərəb dilində də zəif idilər. Bununla belə, orta əsr düşüncə tərzinə müvafiq olaraq hər bir höküm dini cəhətdən əsaslandırmağın vacibliyini bilirdilər. Bəzən də toplusun ümumi məna və durumunu nəzərə alıb kütləvi mərasimlərdə rəhbərlik edirdilər. Məsələn, Qahirədə vəba xəstəliyi yayılarkən (822/1419) Sultan Müəyyəd üç gün oruc tutulmasını elan edir. Üçüncü günün sonunda başının dəstəsi ilə səhrada bir mərasim keçirir. Ərəb tarixçiləri (məs. ibn Tağribördi) bu mərasimdən sonra vəbamin gerilədiyini bildirir (*baş: Mustafa Banister, Naught Remains to the Caliph but his Title*).

Həmin dövrdə qazilərin nüfuz dərəcəsi qazi əl-qızat vəzifəsinə verilən rüşvətdə də görünür. Baş hənəfi və şafii qazisi vəzifəsi 3000 dinara, baş maliki qazisi vəzifəsi 2000 dinara, baş hənbəli qazisi vəzifəsi isə 1000 dinara satılırdı. Bu səbəbdən axırncı Məmluk sultanlarından olan Qansuh əl-Gauri (1501-1516) dörd məzhəbin baş qazisini bir gündə təyin edib heç birindən rüşvət almıqda Qahirə əhalisi həm məmnunluq, həm də təəcüb içində qalır (*Anemarie Schimmel, Some Glances of the Religious Life in Egypt*).

Sultanlar, hürufilər və əcəmlər

Nəsiminin məhkəməsi Sultan Müəyyədin şairə qarşı bənzəməz ədəvətini əks etdirir. Amma bunu sultanın mistik yönümlü biddətçiliyi qəbul etməməsi ilə əlaqələndirə bilmərik. Təbii ki, sultanlar ortodoks sünni məzhəbinə təmsil edən üləmə ilə sıx əməkdaşlıq edir, özlərini onlara dinin qoruyucusu kimi göstərirdilər. Bu hal hər iki tərəfi razı salırdı. Nəsiminin məhkəməsinə olduğu kimi, sultan özbaşına qərar qəbul etdikdə belə üləmə bunu İslamın qorunması yolunda zəruri addım kimi qələmə verirdi. Digər tərəfdən, Məmluklar cəmiyyətinin dini mənzərəsi rəngarəng olduğundan sultanlar, o cümlədən, Müəyyəd müxtəlif istiqamətləri yaxınlaşdırmağa can atır, yalnız ortodoks sünni məzhəbinə deyil, hətta biddətçi cərəyanlara da diqqət yetirirdilər. Cəmiyyətdə sufələrin də müəyyən nüfuzu vardı. Sultan Müəyyədin bəzən xırqə geyinib sufi səma məclisində qatılması barədə məlumat var. Məsələn, o, Sıryaqs xanəqahına gedib sufələrin səma məclisində qatılır, xoşladığı mahnıları təkrar-təkrar dinləyirdi. Bir dəfə "fəqir" dərvişlərin məclisində Sultan Müəyyəd özü də nəğmə oxumuş, bundan ruhlanan dərvişlər həvəslənib raqs etmişdilər. Sultan dərvişlərə ziyafət verməmiş və onların xanəqahına yüz min dirhəm bağışlamışdı (*Anemarie Schimmel, Some Glances*).

Deməli, Sultan Müəyyədin Nəsimi barədə amansız hökmü şairin hürufiliyi və sultanın ortodoks təəssübkeşliyi ilə deyil, bir çox nəsimişünasların qeyd etdiyi kimi, siyasi səbəblərlə bağlı idi.

Sonradan biz başqa bir Məmluk sultanının, Qansuh əl-Gaurinin Nəsiminin qəbri üzərində məqbərə tikdirməsinin şahidi oluruq. Bu barədə əl-Gazzi kimi tanınan Kamil ibn Huseyn əl-Hələbi (v.1932) deyir: "Nəsimi 820-ci ildə qətlə yetirilərkən İsmailiyələrin qəbrindəki bir məhəllədə, köhnə bir məsciddə dəfn edildi. Sonra, 910-cu ildə (miladi 1504) Sultan Qansuh əl-Gauri oranı təmir etdirdi" (*Kitab nəhr əz-zahab fi tərix Hələb*).

Qeyd edək ki, Sultan Qansuh əl-Ğaurinin nədimləri arasında azəri türkləri böyük hörmət sahibi olub. Sultan özü isə hüürfiliyə meyilli olub. Bu barədə Doris Behrensın müşahidələrini təqdim etməyi lazım bilirik. Onun fikrincə, əl-Ğaurinin əcəmlərə (bu söz altında bütün qeyri-ərəblər deyil, İran ərəzindən olan türklər, yəni azəri türkləri nəzərdə tutulurdu – A.Q.) olan xoş münasibəti onun Nəsimiyə ordeninə bağlılığından irəli gəlirdi. Bu ordenin əsası ezoterizm (batiniliyə) və okkult yönümlü hüürfiliyə mənsub sufi şairi İmad əd-Din Nəsimi tərəfindən qoyulmuşdu. Əcəmlər sultanın saray şairləri və şairləri arasında çox idilər. Onlar sultanı hər yerdə məşaiyyət edirdilər. Onun nədimlərindən və ən yaxın adamlarından biri baş musiqiçi İbn Qiyiq idi. Əl-Əcəmi əl-Şanaqqı adlanan başqa bir nədimin də sultanın yanında böyük hörməti və nüfuzu vardı. Sultan onu siyasi məsələlərlə bağlı Dəməşqə və Hələbə göndərirdi. O, sultanın Səfəvi hökmdarı Şah İsmayıl Xətəinin yanına göndərdiyi diplomatik heyətə rəhbərlik etmişdi" (*Doris Behrens-Abouseif, al-Ghawri and the Arts*).

Fikrimizcə, bu axıncı məlumat o vaxtlar "əcəm" dedikdə məhz azəri türklərindən nəzərdə tutulması fikrinə bir daha haqq qazandırır. Təbii ki, Sultan əl-Ğaurinin Şah İsmayılın yanına məhz öz xalqının nümayəndəsini göndərməsi daha ağılabatandır.

Din, yoxsa siyasət?

Nəsiminin bu dərəcədə əmansızlıqla qətlə yetirilməsini Məmlük sultanlarının İslam daxilindəki biddətçiliyə qarşı mübarizəsi kimi təqdim etmək sadələşmələrdir. Düzdür, Məmlük sultanları özlərini dinin qoruyucusu kimi göstərirdilər, amma bəzən, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, cəmiyyətdə biddətçiliyi təmsil edən sufilərin səma məclislərinə də inkişaf, bir sıra məsələlərdə toleranqlıq nümayiş etdirirdilər.

Orta əsrlərdə İslam dünyasında inkvizisiya məhkəmələri tarixinə nəzər saldıqda kafir kimi edam edilənlərin, əslində, hakim qüvvələrə qarşı təhlükə törətdiyinin şahidi olurdu. Nəsiminin dünyagörüşünə böyük təsir göstərmiş Mənsur Həllacın (v.922) görünməmiş bir vəhşiliklə edam edilməsinin səbəbi yalnız onun "Ənəl-Həqq" deməsi olmayıb, həm də ətrafına adamlar yığıması, Abbasi hakimiyyətinin zəiflədiyi bir dövrdə siyasi gücə çevrilməsi idi. Bu səbəbdən Karl Ernst yazır ki, "bu cür biddətçi məhkəmələrdə siyasi səbəblər həmişə əsas yer tutur."

Bəzi mistiklər biddətçi kimi edam edildiyi halda, hüül və inkarnasiya məsələlərində onlardan geri qalmayan İbn Ruzbihan əl-Baqliyə (v.1209) dəyib-dolaşan olamamışdı" (*Carl Ernst, Words of Ecstasy*).

Qeyd etmək istəyirdim ki, ərəb dünyasında şəkək kimi tanınan Əbul-Əla əl-Məərinin "Lüzumiyyat" divanında və "Risələ əl-Ğufran" əsərində bir sıra İslam əhkamlarına skeptik, hətta istehzalı münasibət görünür. Bununla belə, Məərrət ən-Numanda tələbələrini başına yığıb yarızabid həyatı keçirən şairi dini inkvizisiya məhkəməsinə çəkmək heç kəsin ağına belə gəlməmişdi. Şübhəsiz, Nəsiminin edamında da bir çox müəlliflərin (Z.Bünyadov, K.Burrill, Q.Paşayev, A.Gölpınarlı və başqaları) qeyd etdiyi kimi, siyasi motivlər güclü olub.

Şairin bədən hissələrinin kəsilib göndərildiyi bəylərin kimliyinə nəzər saldıqda bu, daha aydın görünür. Dəlqadir bəyləri və Osman Qarayölk kim idi?

1337-1522-ci illər arasında hökm sürən bir türkmən bəyliyi olan Dəlqadirlər bir zamanlar məmlük bəyləri ilə ittifaqda idilər. Məmlük sultanları bu kiçik bəyliyin ərəzindən öz sərhədlərini qorumaq üçün bufer zonası kimi istifadə edirdilər. Xüsusilə Osmanlıların daim artan qüdrəti müqabilində məmlukların belə zonalara ehtiyacı böyük idi. Onlar Dəlqadir bəylərinin daim nəzarətdə saxlayırdılar. Amma Nəsiminin hədəfə alındığı dövrdə Dəlqadirlər itaətsizlik göstərirdilər, məmluklara deyil, Osmanlılara meyli edirdilər, hətta dəlqadir bəylərindən olan Nasir əd-Dinöz qızını osmanlı şahzadələrindən biri ilə evləndirmişdi (*Shah Har El, Struggle for Domination in the Middle East; Refet Yınanç, "Dulqadir-oğullar", İslam Ansiklopedisi*).

Ağqoyunlu Osman Qarayölkə gəlincə, o, məmlukların qatı düşməni sayılırdı. O, 1398-ci ildə məmluklarla ittifaqda olan Sivas əmiri Qazi Bührənəddini öldürmüş, bundan sonra məmluklara qarşı Əmir Teymurla yaxınlaşmış, hətta onun hərbi səfərlərinə bələdçilik etmişdi. Bunun müqabilində Teymur Anadoludan ayrılançon Diyarbakrı və bəzi ətraf ərəzələri ona vermişdi" (*İbrahim Olgun, "Nəsimi üzərinə notlar"*).

Nəsiminin Əmir Teymur kimi bir düşmənlə yaxın münasibətdə olan Osman Qarayölkə ittifaq girməsi bizi şübhəli gəlir. Hüürfilərin Teymurla düşmənçiliyi, Teymurlu oğlu Miranşahnın Fəzlullahı öldürməsi səbəbindən hüürfilər tərəfindən "Maraşn" (ilanlar şahı) adlanmasa, onları hətta Teymurlu digər oğlu Şahruxa sui-qəsd etməsi və bundan sonra təqiblərə məruz qalması da bu düşmənçiliyin dərin kök atdığına dəlalət edir. Belə olan halda ilahiyədəki hüürfili, Fəzlullahı uca bir məqamda tutub ilahiləşdirən şair Teymura yolçuluq etmiş Osman Qarayölkə nə səbəbdən yaxınlaşmalı idi? Həqiqətənni Nəsimi o qədər siyasiləşmişdi ki, adi təəssübkeşlik anlamı da arxada buraxmışdı? Yoxsa onun Osman Qarayölkə yaxınlaşması şairin düşmənləri tərəfindən uydurulmuş bir yalan, şər idi? Bu sualın cavabı bizi hələ ki qarantlı qalıb.

Qeyd edək ki, Məmlukların Dəlqadir oğulları ilə münasibətləri sonradan yaxınlaşmışdı. Amma buna səbəb Nəsiminin qətlə ilə onların "gözünün qorxulması" deyil, təbii ki, Məmlukların uğurlu hərbi yürüşləri, o cümlədən, Tarsusu fəth etmələri idi. Məmluklar bu hadisələrdən sonra tam bir ərə Osmanlılar qarşısında duruş götürə bildilər. Onlar Dəlqadirləri yenidən nəzarət altına aldılar. Aysəgül Kılıç bu ilşğilər barədə yazır: "1417-ci ildə Məmlukların Tarsusu fəthindən sonra sultanın hüzuruna çıxan Dəlqadıroğlu Əmir Əli bəy sultana hədiyyələr təqdim etmiş və Dəlqadirlə Nasir əd-Dinin oğlu vəstəsələ Dərəndə qalmasını aqarlarını ona göndərmişdi. Göstərməmiş olduğu itaət nəticəsində isə Sultan Şeyx (Müəyyəd) Dəlqadıroğlu Əli bəyə Maraş və Elbistan naibliyini tapşırmışdı" (*Aysəgül Kılıç, "Bir Bozok-Uçok Hikayəsi"*).

Nəsimi məhkəməsinin başqa bir mənbədə əksi

Nəsiminin məhkəməsi Azərbaycan oxucusuna Sibb İbn əl-Əcəminin yuxarıda adı çəkilən "Kunuz əz-zəhəb" əsərindən məlumdur. Bu yaxınlarında mövzu

ilə bağlı Nəsiminin öz müasirinin dilindən söylənən başqa bir xəbər rastama çıxdı. İbn Həcər əl-Asqalaninin "İnbə əl-ğümür" əsərinin Qahira nüsxəsinin qeyd hissəsində belə bir məlumat verilir:

"Əlyazma nüsxəsinin haşiyəsində əl-Baqainin xətti ilə belə bir yazı var. Yazıda deyilir:

Qazi əl-qüzat Muhəbb əd-Din ibn Şahnə mənə deyib ki, bu adam (Nəsimi) bəzi adamların əqidəsini korlamışdı. Onlardan biri Nasir əd-Din Məhəmməd ibn Zu l-Ğadirdir (Bu ad Sibt ibn əl-Əcəmidə Nasir əd-Din Dülqadir kimi gədir – A.Q.). Nəsimi onların qulağını doldurdu ki, indiyədək əməl etdikləri şeylərdən (batildir) və onlarda həqiqət yoxdur. Peyğəmbərlər isə aqil insanlar olub. Onlar (dini həkəmlər) insanların bir-birinə əziyyət verməsinin qarşısını alırdılar. Əslində, Allah yoxdur və bu kimi açıq-aşkar insanları yolundan azdıran fikirlər. Zu l-Ğadir oğlunun yolundan azması o dərəcəyə çatdı ki, öz qızına təcavüz etdi, onu öz zövcələrindən biri etdi və ondan bir oğlu oldu.

Nəsimi Hələbdən qaçmışdı. Müəyyəd onun tapılmasını tapşırırdı. Sultana onu tutduqda haqqında iddia qaldırılmasını və edam edilməsini ömr verdi. Müəyyəd onun bədənə gətirilməsindən xəbərdar idi. O, bir müddət azad qaldı. Bu zaman o, Hələb əmirinə yaxınlaşdı (bu hissə oxunmur), ona (nələri isə) yaxşı qələmə verdi və ağılı çəşirdirdi.

Nəsiminin (məhkəməsinə) baş qazılar və üləmə toplaşmışdı. Mən də orada idim. O zaman orduda qazi idim.

Bu zaman Hələbin hörmətli ayanlarından biri onun əleyhinə iddia qaldıraraq dedi ki, o, Allaha və Onun peyğəmbərinə qarşıdır. Hələb əmiri dedi ki, əgər deyəni sübut edənlər dəlil gətirərsən, onda Nəsimini öldürürük. Gətirməsən, sən özünü öldürəcəyik. Bu sözlərdən sonra məclis bir vaxta düşdü. Sonra bir başqası ayağa qalxıb dedi ki, Hələbin baş maliki qazisi Fəth əd-Dinin yanında onun əleyhinə iddia qaldırmaq. Oradakıların hamısı buna şahid oldu. Orada iştirak edənlərin bəzisi Nəsimi barədə ölüm hökmünün verilməməsinə istədi. O (Hələb hakimi), orada iştirak edənlərdən soruşdu: "Onun (Nəsiminin) əleyhinə deyilənlər onun zindiqiyini sübut etmək üçün kifayətdirmi? Onun haqqında iki şahidin sözü bir-birinə uyğun gəlir. Bəs mənə nə, bir-birinə uyğun gəlirmi?" Onlar bu məsələdə dayanırlar. Hənbəli (mətnədə boşluq gedib) əd-din ibn əl-Xəzruni iddiaçıların onun yanında olub iddia qaldırmağa çağırır. Amma xəfiyyəyə katibi ona göz etdi və hənbəli bundan sonra danışmağa cürət etmədi. Hələb hakimi bu işlərdə razı görünürdü.

Məclis uzandıqda Hələb hakimi dedi: "Bu işi uzatmayın. Siz qətlinə hökm versəniz belə mən onu öldürməyəcəm. Sultanın fərmanı var ki, onun razılığı olmadan heç kimi öldürməyim".

Camaat qalxdı. Sultana məktub göndərildi. Qazilər xəfiyyəyə katibi Nasir ibn əl-Bəruzziyə Hələb hakimi barədə yazılı məlumat verdi.

Nəsimi zindanda olarkən Sultandan Hələb hakimi Yəşbəko məktub gəldi. Sultanın göndərdiyi adam bu zindiqın onun hüzuruna gətirilməsini istədi. Əyanlar Sultanın adına Nəsiminin məhbəsdə öldürülməsinə şahidlik etdilər.

Çox keçmədi ki, Hələb hakiminin bir dostu adamı bu zindiqı gəldi. Onun dərisi soyulmuşdu. Baş (kasildiyindən) əmmaməsinin içində saman doldurulmuşdu. Bir nəfər onu ayaq üstə tutduğundan diri insan kimi görünürdü. Məlum oldu ki, Sultandan Yəşbəko nə etmək barədə göstəriş gəlib. Onun başı adı-çəkilən Zu l-Ğadirə göndərildi. Əlləri də başqa bir nəfərə göndərildi. Bir başqasına da başqa üzvü göndərildi. Beləcə bədən üzvləri yoldan çıxardığı türkmənlərin ölkəsinə dağıtdıldı.

Baziləri hələ də Nəsiminin qətlə yetirilməsinin mümkün olmasına inanmırdılar. Bu zaman artıq Nəsrəddin təyibə etmişdi. Onun tövbəsi qəbul olmuşdu. O öz hərəkətindən və qızına ediyindən çox peşman idi. Qıza bir barədə xəbər verib onu uzaq bir yerdə ərə verdilər ki, nə Nəsrəddin onu görürsən, nə də qız Nəsrəddini.

Balkə də bu zindiq (Nəsimi) bu səbəbdən həbs edilmişdi. Allah bu ölkəni ondan xilas edib Müəyyədin tabeliyinə verdi. Allah ona (Müəyyədə) rəhmət eləsin və günahlarından keçsin. Müəyyəd Məhəmməd dinində etiqadı düzgün, imanı gözəl biri idi (Sonrakı hissələr qarışıq olub oxunmur). Heç bir dəlil bu kafirin günahını yüngülləşdirməz".

Gördüyümüz kimi, "İnbə əl-ğümür"dakı məhkəmə prosesi "Kunuz əz-zəhəb"dən bir qədər fərqlənir. Burada dörd qazi l-qüzatdan yalnız maliki qazisi Fəth əd-Dinin adı çəkilir. Nəsimi əleyhinə üləmədən bir nəfər deyil, iki nəfər iddia qaldırır. İddiaçıların adı çəkilmir. Bu mətnə nə vacib olanı böyük şəhərin cəmədinə ələ salınması, əmmaməsinə saman doldurulub kəsilmiş başının yerinə qoyulması, dərisi soyulmuş halda sanki ayaq üstə imiş kimi tutulması və sairədir. Bu mətn Sultana Müəyyədin və onun əlaltısı olan üləmanın taxt-tac düşmənlərinə qarşı nə qədər amansız olduğunu göstərir.

Bir çox ərəb mətnləri kimi, bu mətn də hadisələrdən xəbərdar olan insanlara yönəldiyindən bəzi məsələlərdə təfsilatla varılır, fəil və məfollar aşkar bilinir. Mətnədə "qızla yaxınlaş etdi, sonra onu öz zövcələrindən etdi" ifadəsi bir-baş zəlalət, yoldan azma sözündən sonra gəlir. Qız barədə isə "onun qızı", "öz qızı" mənalarnı bildirən "İbnətəhu" sözü işlənir. Burada səhəbət qanunı evlilikdən gətəydi, bu, zəlalət kimi yetirilməzdi. İstər-istəməz burada böyük bir qəbahət olması duyulur. Sonra Nəsrəddin tövbə edir, peşman olur və qızı onun heç bir zaman görməyəcəyi uzaq bir yerdə göndərir. Qarıbərki ki, buna görə Nəsrəddin cəzalanmır, tövbəsi qəbul edilir. Nəsiminin isə, ola bilsin ki, bu səbəbdən edam olunması qeyd edilir.

Diqqətli cəlb edənlər digər məsələ Sultana Müəyyədin sanki Yəşbəko inamması, öz xüsusi adını Hələbə göndərməsi, Hələb ayanlarının belə Nəsiminin həqiqətən öldürülməsinə şahidlik etmələridir. Nəsiminin cəmədi belə bu məqsədlə gətirilir və Sultana Müəyyədin xüsusi adınma göstərilir.

Bütün bu məsələlər xeyli dolaşmış olub ciddi araşdırmalar tələb edir.

Bu mətn əl-Asqalaninin kitabında verilsə də, haşiyə yazısının müəllifi Burhanəddin əl-Baqaidir. Əl-Baqai əl-Asqalaninin tələbəsi və Nəsiminin gənc müasiri olub (1406-1480). Mətnədən də göründüyü kimi, Məmluk sultanlarının təəssübəkəli kimi taxt-tac düşmənlərinə qarşı hər cür iftira hazırladığı birisi olub.

Xüsusilə ailədaxili evlilik məsələlərinə hürufilərlə bağlı digər mənbələrdə rast gəlinmədiyimdən onun məlumatları şəh-böhtan xarakteri daşıyır. Allahsız kimi ittiham edə bilmədikləri şairə bu cür şəh-böhtan atsalar da, xalqın sərraf gözü Nəsimini göylərə qaldırır. Edamından illər keçsə də, şair bir haqq aşığı, bir əzabkeş kimi qəlblərdə yaşayır.

Nəsiminin məhkəmə xəbərlərində, qərribə olsa da, Fəzlullah Astarabadinin adı çəkilmir, hürufiliklə bağlı məlumat verilmir. Burada Nəsiminin ittihamı ümumi zindqlik və kafirlik çərçivəsindən çıxır. Müəllif incəliklərə meyil etmir. Bu mənada bu xəbərlər Nəsiminin həyatını və Məmluk məhkəmə sistemini öyrənmək üçün dəyərli mənbə sayılsa da, hürufilik təlimini və Nəsimi əqidəsini o dövr ərəb ictimaiyyətinin düşüncəsi kontekstində araşdırmaq üçün çox da yararlı deyil. Bundan fərqli olaraq, ikinci inkvizisiya məhkəməsində hürufiliyin nəzəri cəhətləri barədə məlumat verildiyindən həmin məhkəmə xəbərindən əvvəlki dövrdə Fəzlullah və hürufiliklə bağlı xəbərləri araşdırmağı münasib bilirik.

(ardı var)